

Migranci o nieuregulowanym statusie u progu dorosłości: Refleksje nad znaczeniem edukacji w perspektywie cyklu życia

Migrants with an unregulated status at the threshold of adult-hood: Reflections on the importance of education in the perspective of the life cycle

Słowa kluczowe: cykl życia, migracja, nieuregulowany status, edukacja.

Key words: life cycle, migration, unregulated status, education.

Streszczenie: Migracje oraz nieuregulowany status migrantów skłania do poszukiwania odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób dorosłość jako faza życia jest kształtowana przez specyficzny kontekst, doświadczenie i wydarzenia związane z nieudokumentowanym pobytem. Artykuł stanowi propozycję zastosowania perspektywy cyklu życia w badaniach nad wchodzeniem w dorosłość migrantów o nieuregulowanym statusie ze szczególnym uwzględnieniem edukacji. Artykuł zawiera przegląd potencjalnych obszarów związanych z nieudokumentowanym dzieciństwem i dorosłością w kontekście edukacji jako ważnej płaszczyzny integracji i włączenia migrantów. Jednocześnie wskazuje na znaczenie zastosowania perspektywy cyklu życia dla polityk: imigracyjnej, integracyjnej i oświatowej oraz podkreśla korzyści wynikające ze spojrzenia na nieletnich migrantów z troską o jakość ich życia w dorosłości.

Wprowadzenie. Dorośli migranci zostają włączeni do nowego społeczeństwa poprzez podjęcie legalnej pracy zarobkowej. Dla dzieci pierwszą i najważniejszą instytucją kontaktu z nowym otoczeniem jest szkoła. Związek pomiędzy edukacją szkolną a przyswojeniem podstawowych cnót obywatelskich jest dobrze udokumentowany w literaturze przedmiotu. Środowisko szkolne ma podstawowe znaczenie przy tworzeniu u dziecka poczucia przynależności do szerszej grupy społecznej. Kształtuje ono bowiem rozumienie podstawowych mechanizmów społecznych związanych z selekcją i alokacją na określone pozycje oraz socjalizacją do określonych wzorów kulturowych. Dla dzieci migrantów jest ono ważnym układem odniesienia dla tworzonych przez nich definicji członkostwa na własny użytek, które określają ich rozumienie zasad włączenia i wykluczenia społecznego.

Szkoła jest określana jako podstawowa instytucja asymilacji dzieci migrantów do standardów społeczeństwa przyjmującego¹. Ze względu na swoją wyjątkową rolę w polityce integracyjnej państwa wobec migrantów szkoła jest zarówno przedmiotem krytyki ze strony tych, którzy domagają się inkluzji społecznej i walki z nierównościami, jak i bastionem wartości i norm dla tych, którzy widzą w niej jeden z fundamentów zachowania porządku społecznego. Niezależnie od przyjętej orientacji i głosów krytycznych pod adresem szkoły, panuje ogólna zgoda, że edukacja jest ważną płaszczyzną włączenia i integracji dzieci migrantów. W oparciu o merytokracyjne zasady osiągnięć szkolnych istnieje pokusa klasyfikacji i kategoryzacji dzieci migrantów ze względu na ich postępy w asymilacji do standardów społeczeństwa przyjmującego i tworzenia prognoz dotyczących ich przyszłej kariery społecznej. Osiągnięcia szkolne dzieci są brane pod uwagę w modelach integracji migrantów jako jeden z podstawowych predyktorów².

Niniejszy artykuł stanowi odpowiedź na pytanie o znaczenie roli edukacji w integracji małoletnich migrantów o niuregulowanym prawnie statusie w perspektywie cyklu życia, ze szczególnym uwzględnieniem procesu dorastania i osiągania pełnoletniości (jako granicy różnicującej prawny status małoletniego i dorosłego). Dotkliwość sankcji prawnych i społecznych dotyczących nieudokumentowanego pobytu migranta na terytorium państwa rośnie wraz z dorastaniem młodej osoby. Kulminacyjnym punktem tego procesu jest osiągnięcie pełnoletniości, kiedy z bezpiecznego statusu małoletniej osoby migranci stają się osobami pełnoletnimi, a ich nieudokumentowany pobyt utrudnia funkcjonowanie w społeczeństwie, kontynuowanie nauki i wejście na rynek pracy. Małoletni migranci o niuregulowanym prawnie statusie są złapani w pułapkę mobilności. Jako dzieci są integrowani przez szkołę i inne instytucje społeczności lokalnej do standardów społeczeństwa przyjmującego, z którym zdecydowana większość z nich utożsamia się. Jednakże w procesie dorastania zostają oni stopniowo wykluczeni z członkostwa w społeczeństwie przyjmującym i zawieszani w próżni społecznej. Należy tutaj dodać, że w odróżnieniu od dorosłych migrantów, którzy byli wychowani i socjalizowani w społeczeństwie swojego pochodzenia, a zatem mają pewną alternatywę powrotu, małoletni migranci o niuregulowanym prawnie statusie przybyli do kraju pobytu zazwyczaj jako małe dzieci i dlatego byli oni wychowani i socjalizowani tylko w ramach społeczeństwa przyjmującego. Ze względu na swój niuregulowany prawnie status nigdy nie odwiedzili kraju pochodzenia rodziców i nie mieli bezpośredniej styczności z jego kulturą. Sfera etnicznego pochodzenia jest dla nich przestrzenią obcości i inności kulturowej. Ich przypadek wymaga pogłębionej refleksji nad skutkami przyznania małoletnim migrantom prawa do pełnej integracji ze społeczeństwem przyjmującym, które wygasa wraz z ich pełnoletnością. Prowokuje pytania o zakres odpowiedzialności społecznej, kiedy młodzi ludzie zostają

¹ Por. A. Portes, R.G. Rumbaut, *Immigrant America: A portrait*, Berkley 2006, s. 205–207; R. Alba, *Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United States*, "Ethnic and Racial Studies," nr 1(28), 2005, s. 20–49.

² Zob. F.D. Bean i in., *The educational legacy of unauthorized migration: Comparisons across U.S. – immigrant groups in how parents' status affects their offspring*, "International Migration Review," nr 2 (45), 2011, s. 348–385; R.R. Luthra, T. Soehl, *From parent to child? Transmission of educational attainment within immigrant families: Methodological considerations*, "Demography," nr 2 (52), 2015, s. 543–567.

pozbawieni wsparcia w trudnym dla siebie procesie dorastania. Należy bowiem zauważyć, że marginalizacja społeczna małoletnich migrantów następuje wtedy, gdy zaczynają oni zmagać się z pytaniami o swoją dorosłość i z planami na przyszłość.

Refleksja nad skutkami wykluczenia młodych osób o nieudokumentowanym pobycie jest przede wszystkim rozwijana na gruncie amerykańskich badań, ale problem został również dostrzeżony w Europie³. Wraz z kolejnymi falami migracyjnymi do krajów Unii Europejskiej i zaostreniem wymogów polityki imigracyjnej względem przybywających migrantów omawiane zjawisko będzie przybierało na sile. Jednocześnie należy zauważyć, że wraz z nasiloną presją migracyjną można zaobserwować w Europie wzrost migracji małoletnich osób, które samodzielnie podróżują do miejsca docelowego (*unaccompanied minors*)⁴. Wielu z nich także wpada w pułapkę nieuregulowanego prawnie statusu i odroczonej penalizacji po osiągnięciu przez nich pełnoletniości.

Przegląd koncepcji asymilacji i rola szkoły. Pierwotnie proces asymilacji migrantów był rozpatrywany w oparciu o ich kapitał indywidualny. Według klasycznych koncepcji asymilacji najważniejszymi czynnikami warunkującymi sukces tego procesu są społeczna i kulturowa ekspozycja migrantów na instytucje społeczeństwa przyjmującego oraz zdobywanie przez nich umiejętności, kompetencji i doświadczenia w jego ramach. Koncepcja asymilacji wielowymiarowej (*segmented assimilation*) zwraca uwagę na zasoby i kompetencje migranta zanim przybędzie on do kraju pobytu oraz podkreśla kontekst przyjęcia migranta jako kluczowy element jego integracji do określonego środowiska społecznego (klasy społecznej) w ramach społeczeństwa przyjmującego. Koncepcja asymilacji wielowymiarowej zakłada zatem różne scenariusze integracji migrantów. Teorie asymilacji były jednak przede wszystkim tworzone w odniesieniu do modeli trwałego osiedlenia się migranta w kraju pobytu z myślą o jego naturalizacji w przyszłości. Współczesne koncepcje migracji podkreślają zarówno bardziej dynamiczne ujęcie samego procesu migracji w kategoriach jego tymczasowości i cyrkularności, jak i biorą pod uwagę nieudokumentowane próby przekroczenia granicy oraz możliwości legalizacji pobytu migranta.

W przypadku rodzin, których członkowie mają nieuregulowany prawnie status, istnieją trzy główne przesłanki, które mają znaczenie dla zmiany orientacji migranta z cyrkularnej na chęć osiedlenia się w danym kraju: trudności w przekraczaniu granicy i pogarszająca się sytuacja życiowa, chęć stabilizacji sytuacji rodzinnej z intencją zapewnienia dzieciom lepszych szans na przyszłość oraz urodzenie dziecka na terytorium kraju pobytu i uzyskanie przez dziecko prawa do obywatelstwa innego państwa. Ze względu na nieudokumentowany pobyt członków rodziny lub niektórych z nich (np. kiedy tylko dziecko nabyło prawo do obywatelstwa), włączenie do społeczeństwa przyjmującego wygląda inaczej. Dzieci są włączane niemalże natychmiastowo i zaczyna się proces ich akulturacji do społeczeństwa przyjmującego, podczas gdy u rodziców proces ten jest zazwyczaj odroczonej w czasie. Dzieci mają zapewniony dostęp do instytucji publicznych

³ Platform for International Cooperation for Undocumented Migrants, *Undocumented children in Europe: Invisible victims of immigration restrictions*, Brussel, 2008.

⁴ UNHCR, *The heart of the matter: Assessing credibility when children apply for asylum in the European Union*, Brussel, 2014, s. 14.

społeczeństwa przyjmującego, w tym do szeroko rozumianej oświaty. W odróżnieniu od dorosłych migrantów, małe dzieci nie mają silnie ukształtowanych nawyków kulturowych i poczucia przywiązania do nich. Nie grozi im bezpośrednio niebezpieczeństwo związane z sankcjami za nieudokumentowany pobyt, z wyjątkiem deportacji rodzica. Przez wzgląd na dobro dziecka i jego prawo do opieki w rodzinie, praktyki dotyczące deportacji rodzica dziecka są zazwyczaj ograniczone do kontekstu popełnienia przez niego przestępstwa⁵. Dla wielu dzieci kontekst ich nieudokumentowanego pobytu jest odkrywany stopniowo. W większości przypadków migrantów ich nieuregulowany prawnie status w dzieciństwie w ogóle nie odgrywał roli w samoidentyfikacji i w odbiorze otoczenia. Doświadczenie dzieciństwa w społeczeństwie przyjmującym stało się dla wielu z nich istotą określenia swojej przynależności i tożsamości.

Kluczową rolę w tym procesie odgrywa szkoła. W społeczeństwach wieloetnicznych szkolnictwo podstawowe pełni podstawowe funkcje integracyjne, tworząc u dzieci, bez względu na ich korzenie etniczne, poczucie przynależności do wspólnoty⁶. Prawo dziecka do edukacji i obowiązek szkolny umożliwiają dziecku dostęp do instytucji publicznych i członkostwa, nawet w przypadku nieuregulowanego prawnie statusu jego rodziców. Można zatem stwierdzić, że dzięki prawom dziecka, rozpoznaniu ich znaczenia w prawodawstwie krajowym, powszechnemu obowiązkowi szkolnemu zostaje spełniony podstawowy warunek asymilacji – ekspozycja na instytucje społeczeństwa przyjmującego i jego wpływy. Członkostwo w społeczeństwie przyjmującym i dostęp do jego zasobów tworzy podstawową przestrzeń dla nabycia kompetencji, umiejętności i doświadczenia w ramach kapitału indywidualnego migranta. Dzieci o nieuregulowanym prawnie statusie nie mają większego problemu z adaptacją do środowiska niż ich rówieśnicy⁷. Podlegają one takim podobnym uwarunkowaniom środowiskowym jak ich rówieśnicy, a zatem zgodnie z założeniami modelu asymilacji wielowymiarowej przystosowują się do standardów określonej klasy społecznej. Należy jednak zauważyć, że gospodarstwa domowe migrantów o nieuregulowanym prawnie statusie są zagrożone ubóstwem, a czas jego dorosłych członków jest podporządkowany utrzymaniu gospodarstwa, dlatego miejsce zamieszkania znajduje się w dzielnicach, w których opłaty za wynajem są niższe, a dorośli mają blisko do pracy. Zdecydowana większość dzieci mieszka w dzielnicach zdominowanych przez przedstawicieli klasy ludowej, w których infrastruktura społeczna jest gorzej rozwinięta w porównaniu z dzielnicami zamieszkiwanymi przez klasę średnią.

Aspiracje edukacyjne. W rodzinach migrantów, w których rodzice mają nieuregulowany prawnie status, dominuje przekonanie, że szkoła publiczna i dostęp dziecka do edukacji kraju pobytu są przepustką ich dzieci do integracji w ramach społeczeństwa

⁵ Nie oznacza to jednak, że strach przed deportacją rodzica nie jest odczuwany przez dziecko. Zob. C. Suárez-Orozco, M. Suárez-Orozco, D. Katsiaficas, *Children of the undocumented: domains of compromise in development* w: A.R. Ackerman, R. Furman, *The Criminalization of immigration: Contexts and consequences*, Durham, 2014, s. 245–246.

⁶ Zob. R.G. Gonzales, *Learning to be illegal: Undocumented Youth and Shifting Legal Contexts in the Transition to Adulthood*, „American Sociological Review,” 4 (76), 2011, s. 611.

⁷ Należy jednak podkreślić, że otoczenie społeczne oraz warunki, w których dorastają dzieci, są niekorzystne dla ich pełnego rozwoju.

przyjmującego. Wielu rodziców ma podstawowe wykształcenie i niski poziom kapitału kulturowego, dlatego mimo pozytywnych deklaracji i oczekiwań względem szkoły w praktyce mają oni trudności w komunikacji z otoczeniem szkolnym i unikają zazwyczaj kontaktu z nauczycielami⁸. Szkoła jest jednak sferą jasności w ich migracyjnym doświadczeniu, gdyż z jednej strony jest jedną z nielicznych instytucji społeczeństwa przyjmującego, do której tego typu rodziny mają pełny dostęp, a po drugie, cieszy się ona dużym kredytem zaufania, tworząc bezpieczny kontekst wobec służb imigracyjnych i groźby deportacji dla rodziców. Jednak ciążący na członkach rodziny stygmat nieudokumentowanego pobytu ma znaczenie w ich codziennych praktykach i interakcjach, przyczyniając się do ograniczania aktywności do bezpiecznych kontekstów, tzn. miejsc, w których istnieje mniejsze prawdopodobieństwo zostania zatrzymanym przez służby imigracyjne.

Wobec licznych barier i ograniczeń związanych z nieudokumentowanym pobytom i niskim statusem społeczno-ekonomicznym migrantów, Roberto G. Gonzales⁹ przeprowadził badania terenowe w Los Angeles, żeby zobaczyć, w jaki sposób przebiega pełna kariera edukacyjna dzieci o nieuregulowanym prawnie statusie. Jego badania pokazały, że jeśli młodym ludziom udaje się przełamać bariery w dostępie do wyższych szczebli edukacji, zdobycie dyplomu uczelni wyższej przez nich nie przekłada się na ich lepszą pozycję w dostępie do rynku pracy¹⁰. Kara za nieudokumentowany pobyt jest w przypadku małoletnich migrantów u progu pełnoletniości zawsze taka sama, niezależnie od aspiracji, motywacji i podjętych działań przez młodych ludzi, żeby podwyższyć swój status społeczny. Wykluczenie młodych ludzi ze społeczeństwa, w którym dorastali, z którym w pełni zintegrowali się i z którym identyfikują się, w ramach którego mieli możliwości zdobycia wykształcenia i mogliby je wykorzystać na rynku pracy, jest dotkliwie. Wielu z tych młodych ludzi utożsamiało swoje cele z głoszonym w ramach ideologii merytokracyjnej poglądem, że jeśli wykażą się motywacją, umiejętnościami i osiągnięciami, będą traktowani inaczej. Część z nich uważała, że będąc częścią społeczeństwa przyjmującego i identyfikując się z jego wartościami i regułami, będą mogli przezwyciężyć swoje piętno. Należy tutaj zauważyć, że system edukacyjny, podobnie jak imigracyjny, oba będące pod wpływem merytokracyjnej zasady osiągnięć i dokonujące selekcji w kategoriach dopasowania i niedopasowania społecznego, tworzą podobne ramy interpretacyjne dla reguł społecznych dotyczących przynależności i członkostwa. Dla wielu młodych ludzi o nieudokumentowanym pobycie osiągnięcie pełnoletniości jest bolesnym doświadczeniem degradacji, gdyż mimo spełnienia wszelkich wymogów stawianych im przez społeczeństwo, asymilacji do jego standardów kulturowych i identyfikacji z nim, są traktowani jak obcy i skazani na niepewną przyszłość jako dorośli.

⁸ Por. E. Greenman, *Assimilation choices among immigrant families: Does school context matter?* "International Migration Review," nr 1(45), 2011, s. 29–67; N.E. Hill, K. Torres, *Negotiating the American Dream: The paradox of aspirations and achievement among Latino students and engagement between their families and schools*, "Journal of Social Issues," nr 1 (66), 2010, s. 95–112.

⁹ R.G. Gonzales, *Lives in limbo: Undocumented and coming of age in America*, Oakland, 2016.

¹⁰ Na temat barier w studiowaniu zob. Suárez-Oroco C. i in., *Undocumented undergraduates on college campuses: Understanding Their challenges and assets and what it takes to make an undocumented friendly campus*, "Harvard Educational Review," 3(85), 2015, s. 427–473.

Nieudokumentowany pobyt i niepewna przyszłość. Zdecydowana większość restrykcji wynikających z nieuregulowanego prawnie statusu dotyczy kontekstów związanych z dorosłością i uczestnictwem w sferze publicznej takich jak podjęcie legalnej pracy, kontynuacja kształcenia na poziomie uniwersyteckim, założenie konta bankowego i wzięcie kredytu hipotecznego, dostęp do zabezpieczeń socjalnych i ubezpieczenia zdrowotnego, trudności ze zdobyciem prawa jazdy i brak praw politycznych. Wraz z osiągnięciem pełnoletniości pojawia się też strach przed możliwą deportacją do innego państwa. Ironia losu młodych ludzi polega na fakcie, że są oni zasymilowani ze standardami społeczeństwa przyjmującego i mają poczucie przynależności do niego. Szkoła i jej otoczenie społeczne stworzyły możliwość ekspozycji na instytucje i kulturę społeczeństwa przyjmującego, umożliwiając akulturację dzieci i zapewniając inną formę kontaktu z przedstawicielami społeczeństwa przyjmującego niż w przypadku ich rodziców. Nieudokumentowany pobyt oznacza jednak, że dorastanie, osiąganie pełnoletniości i dorosłość są naznaczone w wysokim stopniu piętnem niepewności o swoją przyszłość, które przyczynia się w praktyce do marginalizacji społecznej młodej osoby, polegającej na zawężeniu jego alternatyw do scenariuszy życia charakterystycznych dla migrantów o nieuregulowanym prawnie statusie oraz do izolacji społecznej, polegającym na stopniowym zerwaniu znajomości i unikaniu możliwości kontaktu z przedstawicielami społeczeństwa przyjmującego w swoim otoczeniu.

Osoby o nieudokumentowanym pobycie są pozbawione typowych scenariuszy dorastania w danym społeczeństwie i strategii radzenia sobie z dorosłością, szczególnie tych, które są oparte na budowaniu kapitału indywidualnego i wsparciu rodziny. Nawet kiedy młodzi ludzie podejmują wysiłek zdobycia wyższego wykształcenia, z myślą o podwyższeniu swoich kwalifikacji i szans na rynku pracy, są z niego spychani do nisz zajmowanych przez migrantów zarobkowych o nieuregulowanym prawnie statusie. Jest to dla nich sygnał, że ich starania, nadzieje i włożony wysiłek nie uchroniły ich przed stygmatem migranta o nieuregulowanym statusie prawnym. Zostają oni zmuszeni do porzucenia typowych dróg awansu społecznego w ramach społeczeństwa przyjmującego i następuje proces readaptacji do środowiska migrantów o nieudokumentowanym pobycie. Można zatem zauważyć, że następuje proces całkowicie odwrotny od założeń procesu asymilacji postulowanego w polityce imigracyjnej i integracyjnej względem migrantów.

Podsumowanie. Nieuregulowany prawnie status rodziców usidla możliwości rozwoju dziecka i utrudnia jego dorastanie, skazując go na niepewną przyszłość wraz z osiągnięciem przez niego pełnoletniości. Polityka imigracyjna względem migrantów o nieudokumentowanym pobycie zamyka w pułapce mobilności dzieci, których rodzice mają nieuregulowany prawnie status. Można stwierdzić, że nie bierze ona pod uwagę rozwoju dziecka w kategoriach cyklu życia, tworząc ramy wykluczenia, wbrew postulatом polityki integracyjnej i oświatowej. Polityka imigracyjna względem dzieci jest kierowana złymi przesłankami i pozorami ochrony praw dziecka, gdyż skupia się na bieżącym statusie osoby małoletniej, nie uwzględniając procesu jego dorastania i stopnia zintegrowania ze społeczeństwem przyjmującym. Budzić musi także sprzeciw mechanizm odroczonej penalizacji nieudokumentowanego pobytu, w wyniku którego koszty decyzji dorosłych

są przenoszone na dzieci. Dodatkowo należy zauważyć, że odroczone penalizacja niedokumentowanego pobytu jest niespójna z postulatami samej polityki imigracyjnej, która opiera się na schemacie dopasowania społecznego migrantów do standardów społeczeństwa przyjmującego. Biorąc pod uwagę stopień integracji i identyfikacji u młodych osób, pokonane przez nich bariery materialne, społeczne i kulturowe w dostępie do nauki na szczeblach wyższych i motywacji do odmiany swojego losu na rynku pracy, czy nie wystawiają one młodym ludziom jak najlepszej rekomendacji w świetle założeń polityki integracyjnej? Podsumowując, trzeba także wskazać, że kryteria oceny dopasowania migrantów do standardów społeczeństwa przyjmującego w oparciu o jego kapitał indywidualny są stosowane arbitralnie, tworząc iluzję włączenia migrantów pod warunkiem okazania przez nich motywacji, umiejętności i aspiracji do funkcjonowania i awansowania według reguł społeczeństwa przyjmującego.

Bibliografia

1. Alba R., *Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United States*, "Ethnic and Racial Studies," Vol. 28, Issue 1, 2005.
2. Bean F.D., Leach M.A., Brown S.K., Bachmeier J.D., Hipp J.R., *The educational legacy of unauthorized migration: Comparisons across U.S.-immigrant groups in how parents' status affects their offspring*, "International Migration Review," Vol. 45, Issue 2, 2011.
3. Gonzales R.G., *Learning to be illegal: Undocumented youth and shifting legal contexts in the transition to adulthood*, "American Sociological Review," Vol. 76, Issue 4, 2011.
4. Gonzales R.G., *Lives in limbo: Undocumented and coming of age in America*, Oakland, 2016.
5. Greenman E., *Assimilation choices among immigrant families: Does school context matter?* "International Migration Review," Vol. 45, Issue 1, 2011.
6. Hill N.E., Torres K., *Negotiating the American Dream: The paradox of aspirations and achievement among Latino students and engagement between their families and schools*, "Journal of Social Issues," Vol. 66, Issue 1, 2010.
7. Luthra R.R., Soehl T., *From parent to child? Transmission of educational attainment within immigrant families: Methodological considerations*, "Demography," Vol. 52, Issue 2, 2015.
8. Platform for International Cooperation for Undocumented Migrants, *Undocumented children in Europe: Invisible victims of immigration restrictions*, Brussel, 2008.
9. Portes A., Rumbaut R.G., *Immigrant America: A portrait*, Berkeley, 2006.
10. Suárez-Orozco C., Suárez-Orozco M., Katsiaficas D., *Children of the undocumented: domains of compromise in development w: A.R. Ackerman, R. Furman (eds.), The Criminalization of immigration: Contexts and consequences*, Durham, 2014.
11. Suárez-Oroco C. Katsiaficas D., Birchall O. Alcantar C. Hernandez E., Garcia Y., Michikyan M., Cerda J., Teranishi R.T., *Undocumented undergraduates on college campuses: Understanding Their challenges and assets and what it takes to make an undocufriendly campus*, "Harvard Educational Review," Vol. 85, Issue 3, 2015.
12. UNHCR, *The heart of the matter: Assessing credibility when children apply for asylum in the European Union*, Brussel, 2014.

dr Lukasz ALBAŃSKI – Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie,
e-mail: lalbanski@up.krakow.pl

dr hab. Mirosław KOWALSKI, prof. UZ – Uniwersytet Zielonogórski,
e-mail: m.kowalski@ipp.uz.zgora.pl